

MINTAQADA TABIIY RESURSLARDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY-EKOLOGIK RIVOJLANISHGA TA'SIRINI BAHOLASH

Sapaev Maxsudbek Karimovich

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: maxsudbek.sapayev@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada mintaqalarda tabiiy resurslardan foydalanishning mintaqqa iqtisodiy-ekologik rivojlanishiga ta'siri nazariy manbalarga tayangan holda tadqiq etilgan. Mintaqalarda tabiiy resurslarning turlari, ulardan foydalanish xususiyatlari, tabiiy resurslarning mintaqani rivojlantirishdagi o'rni hamda resurslardan oqilona foydalanishning uslubiy jihatlari yoritilgan. Shuningdek, mintaqalarda tabiiy resurslardan foydalanishni yaxshilash borasida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mintaqqa, tabiiy resurslar, moddiy va madaniy ehtiyojlar, hududiy iqtisodiy kompleks, iqtisodiy resurslar, demografik resurslar, iqlim resurslari.

Аннотация

В статье на основе теоретических источников рассматривается влияние использования природных ресурсов в регионах на региональное экономическое и экологическое развитие. Освещены виды природных ресурсов региона, особенности их использования, роль природных ресурсов в развитии региона, методические аспекты рационального использования ресурсов. Разработаны также рекомендации по улучшению использования природных ресурсов региона.

Ключевые слова: регион, природные ресурсы, материальные и культурные потребности, региональный хозяйственный комплекс, экономические ресурсы, демографические ресурсы, климатические ресурсы.

Abstract

This article studies the impact of the use of natural resources in the regions on the economic and ecological development of the region based on theoretical sources. The types of natural resources in the region, the features of their use, the role of natural resources in the development of the region, and the methodological aspects of the rational use of resources are covered. Recommendations are also developed to improve the use of natural resources in the region.

Keywords: region, natural resources, material and cultural needs, regional economic complex, economic resources, demographic resources, climatic resources.

KIRISH

Iqtisodiyotning global o'zgarishlari zamirida har bir mamlakat oldida turgan asosiy vazifalardan biri — mavjud resurslardan oqilona va samarali foydalanish hisoblanadi. Shu bois, mamlakat miqyosida tabiiy resurslardan samarali foydalanish borasidagi tadqiqotlar doimiy muammo sifatida ilmiy izlanishlarda keng muhokama qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining.2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O‘zbekiston-2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi¹ Farmoniga ko‘ra, mintaqalarda turli ustuvor yo‘nalishlar, ayniqsa ekologiya va tabiatni muhofaza qilish, suv resurslaridan oqilona foydalanish, transport-kommunikatsiya infratuzilmasini yanada rivojlantirish borasidagi yaqin hamkorlikni kuchaytirish kabi vazifalar belgilab berilgan [1].

Har bir mintaqaning iqtisodiy va ekologik jihatdan rivojlanishi tabiiy resurslar salohiyatiga bog‘liq. Shu nuqtai nazardan, hududlarda iqtisodiy va ekologik resurslardan oqilona foydalanish hamda iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarini o‘rganish va ta’sir etuvchi omillarni baholash muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaning iqtisodiy va ekologik jihatdan rivojlanishida tabiiy resurslarning ahamiyati va ulardan foydalanishni takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, V.D. Shornikov tomonidan “tabiiy resurs” tushunchasiga aniq ta’rif berilgan bo‘lib, tabiiy resurs — bu tabiatning bir qismi, o‘rmonning muayyan bo‘lagi, ammo uni iste’mol nuqtai nazaridan foydali deb hisoblash mumkin. Tabiiy resurslar tarkibiga yoqilg‘i-mineral xomashyo turlari ham kiradi. Yoqilg‘i resurslarining “katta uchligi” — neft, tabiiy gaz va ko‘mir — dunyoda ishlab chiqarilayotgan energiyaning 80 % dan ortig‘ini ta’minlaydi [2].

Tadqiqotchilar V. Gorbanev va I. Mitrafanova ham o‘z tadqiqotlarida tabiiy resurslar masalasiga alohida ilmiy yondashuvni qo‘llagan. Ularning fikricha, “tabiiy resurslar — bu jamiyatning moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan tabiiy muhitning tarkibiy qismlaridir”. Ular mohiyatan jismoniy ko‘rinishga ega bo‘lib, ulardan foydalanish orqali iqtisodiy resursga aylanadi [3].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda mintaqalarda tabiiy resurslardan foydalanishning iqtisodiy-ekologik rivojlanishga ta’sirini baholash maqsadida sohada izlanishlar olib borgan olimlarning nazariy va uslubiy yondashuvlari qiyosiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tabiiy resurslardan foydalanishga oid nazariy qarashlar o‘rganilgan. Mavzuga doir ilmiy adabiyotlar va maqolalar asosida mavjud muammolarni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tabiat in’om etgan tabiiy resurslar asrlar davomida insoniyatning tabiiy va moddiy ehtiyojlarini qondirib kelmoqda. Shu sababli, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va ularni ishlab chiqarishga to‘g‘ri yo‘naltirish maqsadga muvofiqdir.

E.V. Alexin ham o‘z tadqiqotlarida tabiiy resurslardan foydalanishni mintaqaviy darajada o‘rganib chiqqan. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra, mintaqaviy xo‘jalik majmui — bu chambarchas ichki xo‘jalik aloqalari bilan bog‘langan korxonalar va tarmoqlarning

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining.2023-yil 11-sentyabr PF-158-son ““O‘zbekiston-2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

maqsadli shakllangan, barqaror birikmasidir. Iqtisodiy kompleksning muvaffaqiyatli ishlashi va rivojlanishi mintaqaviy xususiyatlarni, asosiy ishlab chiqarish kuchlarini butun mintaqa miqyosida rivojlantirishni belgilovchi omillarni maksimal darajada hisobga olishga bogʻliq. U bu omillarni uchta guruhga ajratgan:

1. Tabiiy resurslar — tabiiy resurslarning mavjudligi, ularning miqdori, assortimenti, iqlimi, ekologik holati;
2. Iqtisodiy resurslar — iqtisodiy va geografik joylashuv, rivojlangan hududlarga nisbatan joyi, transport yoʻnalishlari;
3. Demografik resurslar — aholi soni, hududiy taqsimoti, yosh tarkibi, mehnatga layoqatli aholining soni va tarkibi, ularning malaka darajasi [4].

Mintaqaviy jihatdan tabiiy resurslar oʻziga xos tarzda tugaydigan va tugamaydigan resurslarga boʻlinadi. Tugaydigan resurslar esa oʻz navbatida qayta tiklanadigan (yer resurslari) va qayta tiklanmaydigan (suv va biologik) resurslarga ajratiladi. Tugamaydigan resurslar esa iqlimiy, quyosh va shamol energiyasi kabi resurslarni oʻz ichiga oladi. Shunday ekan, har bir mintaqaning oʻzida mavjud resurslardan oqilona foydalanishi hamda resurslar taqchilligini oldini olish muhim ahamiyatga ega (1-jadval).

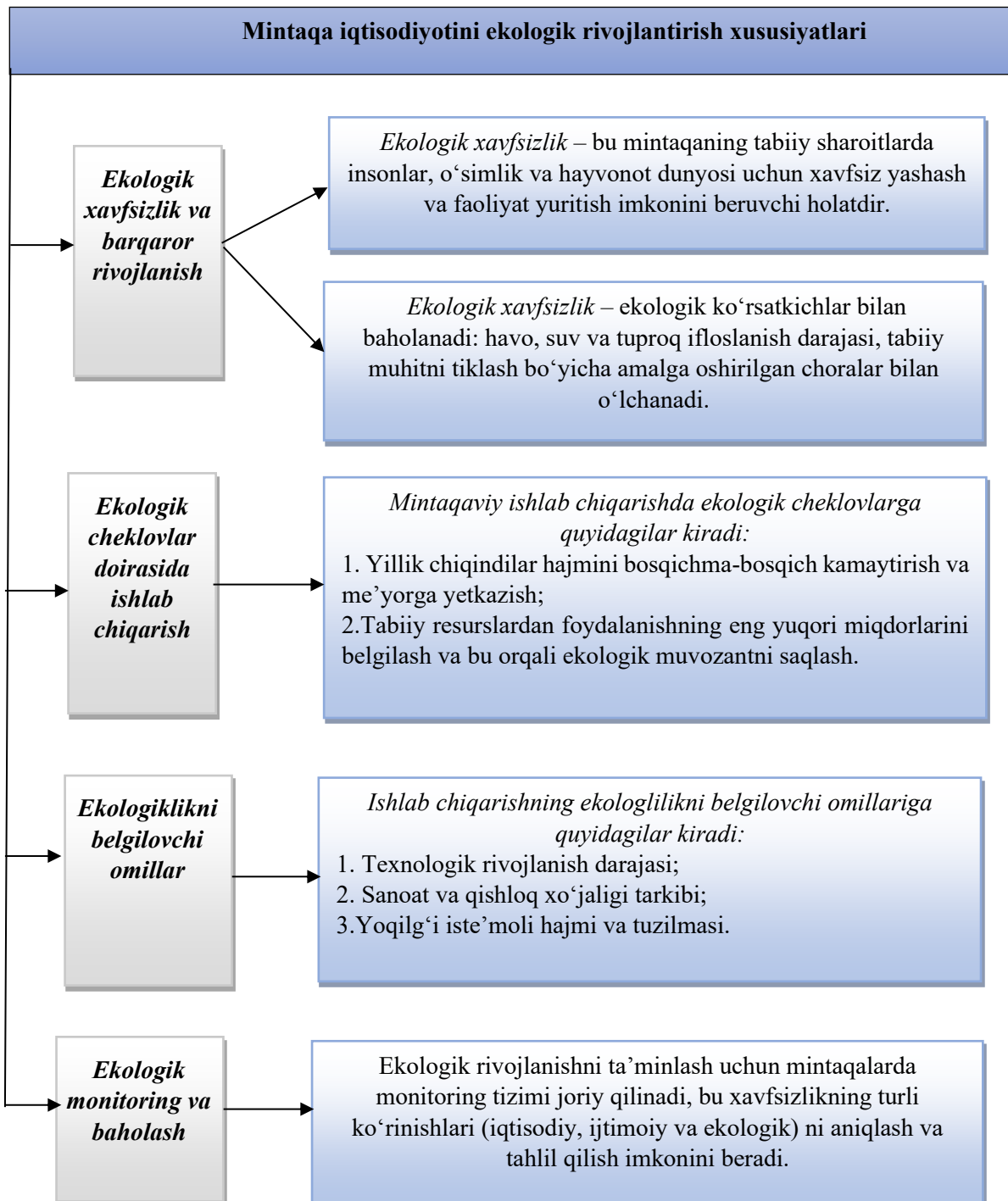
1-jadval
Tabiiy resurslarning klassifikatsiyalashuvi¹

Tabiiy resurslar	Tugaydigan resurslar	<i>Qayta tiklanadigan</i>	Yer resurslari
		<i>Qayta tiklanmaydigan</i>	Suv resurslari
			Biologik resurslar
	Tugamaydigan resurslar	Iqlimiy resurslar	
		Quyosh energiyasi resurslari	
		Shamol energiyasi resurslari	

Shuningdek, MDH olimlaridan G.G. Fetisov va V.P. Oreshinlar ham mintaqalarda mavjud tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida taʼkidlab oʻtgan. Ularning fikriga koʻra, tabiiy resurslarning barcha turlari — yer, oʻrmonlar, suv, havo va yer osti boyliklaridan foydalanish hamda ularni iqtisodiy aylanishga jalb qilish zarur. Yer qaʼridagi resurslarni ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilish bevosita foydali qazilma zaxiralarini qidirish, ularni foydalanishga tayyorlash, qazib olish, shuningdek, buzilgan tabiiy aloqalarni qayta tiklash bilan bogʻliq jarayonlarni oʻz ichiga oladi. Shuningdek, ular mintaqa iqtisodiyotini ekologik jihatdan rivojlantirish boʻyicha toifalarga ajratilgan holda xususiyatlarini yoritib bergan (1-rasm).

¹ Muallif tomonidan ilmiy adabiyotlarni tadqiq qilish asosida tuzilgan.

Rossiyalik olimlar qatorida T.A. Agapova va S.F. Seregina tadqiqotlariga ko‘ra, milliy tegishliligidan qat’i nazar, mamlakat iqtisodiy hududida iqtisodiy manfaat markaziga ega bo‘lgan barcha iqtisodiy subyektlar (korxonalar, uy xo‘jaliklari) rezident hisoblanadi. Shu sababli, mintaqalar iqtisodiyotining rivojlanishi butun mamlakat iqtisodiyotining barqaror va samarali rivojlanishini ta’minlaydi. Albatta, bunda ilm-fan va texnik evolyutsiyaning o‘rni muhim ahamiyatga ega (1-rasm) [6].

1-rasm. Mintaqa iqtisodiyotini ekologik rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari [5]

Mintaqani iqtisodiy-ekologik jihatdan rivojlantirish va mintaqaviy darajada resurslardan foydalanish borasida B.B. Berkinov boshchiligida chop etilgan “Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash” nomli o‘quv qo‘llanmada quyidagicha yondashuv bayon etilgan: “Mintaqaviy xo‘jalik — bu butun bir xo‘jalik, iqtisodiy, ishlab chiqarish va ijtimoiy kompleks bo‘lib, u respublika, viloyat, avtonom okrug hududida joylashgan korxonalar, tashkilot va uyushmalarning bo‘ysunish shaklidan hamda tarmoqlar tarkibidan qat’i nazar shakllanadi”.

Shuningdek, mintaqaviy iqtisodiyotning maqsadlari yettita asosiy yo‘nalishda keltirib o‘tilgan:

1. O‘zbekiston Respublikasida yagona iqtisodiy hududni yaratish;
2. Mintaqalar iqtisodiy imkoniyatlaridan qat’i nazar, yagona minimal ijtimoiy standart va aholining ijtimoiy himoyasini ta‘minlash;
3. Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sharoitlarini tenglashtirish;
4. Mintaqalarni kompleks ekologik muhofaza qilish;
5. Juda muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lgan mintaqalarni ustuvor rivojlantirish;
6. Mintaqalarning tabiiy-iqlim xususiyatlaridan maksimal darajada foydalanish;
7. Mahalliy o‘z-o‘zini boshqarishni shakllantirish va kafolatlash [7].

Yuqoridagi iqtisodchi olimlar fikrlariga qo‘shilgan holda ta’kidlash joizki, har bir mintaqaning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanishi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, mintaqada mavjud tabiiy resurslar salohiyatini e‘tiborga olish, ularni qazib olishdan tortib, qayta ishlashgacha bo‘lgan jarayonda ekologik muvozanatni buzmaslik choralari ko‘rilishi dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mintaqada tabiiy resurslardan intensiv foydalanish va boshqa usullar orqali jamiyatning ekotizimga ta’siri oqibatida antropogen yuk ortib boradi, bu esa tabiiy boyliklarning zararlanishiga olib keladi. Inson populyatsiyasining ortishi hamda modda va energiyaning insonlar orqali harakatlanishi natijasida tabiiy ekologik tizimlar almashishi yoki butunlay yo‘q bo‘lib ketishi xavfi kuchayadi [8].

Darhaqiqat, har bir mintaqada tabiiy resurslardan haddan tashqari foydalanmaslik muhim, aks holda bu resurslar taqchilligiga olib keladi yoki keyingi avlod uchun resurs yetishmovchiligi xavfini oshiradi. Shu bois, insoniyat sonining ortib borishi sharoitida asrlar davomida samarasiz foydalanilgan resurslar bugungi kunda o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatmoqda. Shuning uchun, bugungi kunda insoniyat oldida turgan dolzarb vazifalardan biri — iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash bilan birga tabiiy resurslardan oqilona va intensiv foydalanishni takomillashtirish hamda ekologik muvozanatni saqlab qolishga intilishdir.

Tabiiy resurslar haqida so‘z borganda, avvalo bir masalani aniq anglab olish lozim: tabiiy resurslar tugab qoladigan va tugamaydigan resurslarga bo‘linadi. Tugab qoladigan resurslar qatoriga yer osti va yer usti boyliklari kiradi. Shu sababli, ulardan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish zarur. Tugamaydigan tabiiy resurslarga asosan quyosh energiyasi, shamol, okean va dengiz suvlari tufayli olinadigan energiya turlari kiradi. O‘z navbatida, tugab qoladigan tabiiy resurslar ikki turga — tiklanishi mumkin bo‘lgan va qayta tiklanmaydigan resurslarga bo‘linadi. Tiklanadigan resurslar

qatoriga o‘rmon, suv va tuproq kiradi; ammo ularning qayta tiklanishi uchun ayrim hollarda uzoq vaqt talab etiladi. Ishlab chiqarish o‘sib borgani sari tabiiy resurslarning deyarli barcha turlaridan foydalanish darajasi ham ortib bormoqda.

Tabiiy resurslar sifatida mineral xom ashyo resurslaridan oqilona foydalanish xususiyatlari A.E. Ishmuhamedov, M.R. Raximova va L.A. Ishmuxamedova tomonidan to‘rtta guruhga ajratilgan holda tavsiya etilgan. Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, mamlakatimizda foydalanilayotgan foydali qazilma konlari nafaqat juda katta zaxiralarga ega, balki o‘ziga xos xususiyatlari bilan ham ajralib turadi:

Birinchidan, tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralari yirik konlarda to‘plangan bo‘lib, ularni qazib olingan joyning o‘zidayoq kompleks qayta ishlash imkoniyati mavjud.

Ikkinchidan, foydali qazilmalarning ko‘pgina turlari tarkibida nafaqat asosiy komponentlar, balki katta miqdorda yo‘ldosh elementlar ham mavjud.

Uchinchidan, konlarning ko‘pchiligida ochiq usulda ishlash mumkin; rudalarni boyitish texnologiyasi nisbatan oddiy bo‘lib, bu texnologiya katta miqdorda foydali komponentlar ajratishni hamda jahon bozorida xaridorgir mahsulotlar olishni ta‘minlaydi.

To‘rtinchidan, ko‘pgina foydali qazilma konlari yaxshi o‘zlashtirilgan, aholi zich yashaydigan hududlarda joylashgan. Bu esa qulay transport infratuzilmasiga, shu jumladan, suyuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun quvur transporti imkoniyatiga ega [9].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mintaqada ekologik resurslardan oqilona foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, ekologik resurslardan foydalanish samaradorligini belgilovchi quyidagi omillarga alohida e‘tibor qaratish zarur:

1. Tabiiy resurslarni muhofaza qilish va qayta tiklash — ekologik resurslardan samarali foydalanishning muhim omillaridan biri bu tabiiy resurslarni muhofaza qilish hamda ularni qayta tiklash jarayonlariga e‘tibor qaratishdir.

2. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari — quyosh, shamol va gidroenergiya kabi muqobil manbalarni joriy qilish va ulardan foydalanish orqali ekologik resurslardan samarali foydalanish darajasini oshirish mumkin.

3. Ekologik ta‘lim va axborot berish — aholining ekologik savodxonligini oshirish, ishlab chiqaruvchilar va fuqarolar orasida ekologik madaniyatni shakllantirish hamda doimiy ekologik axborot bilan ta‘minlashga alohida e‘tibor qaratilishi lozim.

4. Ekologik monitoring va baholash tizimini takomillashtirish — mintaqalarda ekologik resurslardan foydalanish holatini muntazam ravishda monitoring qilish, foydalanish samaradorligini baholash tizimlarini takomillashtirish zarur.

5. Resurslarni qayta ishlash va qayta foydalanish — ekologik resurslardan maqsadli foydalanish uchun resurslarni qayta ishlash va ulardan takror foydalanish mexanizmlarini rivojlantirish muhimdir.

6. Xalqaro hamkorlik va barqaror rivojlanish — mintaqalarda ekologik resurslardan oqilona foydalanishni ta‘minlash maqsadida xalqaro tashkilotlar hamda xorijiy davlatlar bilan o‘zaro hamkorlikni kuchaytirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining.2023-yil 11-sentyabr PF-158-son “O‘zbekiston-2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni.
<https://lex.uz/ru/docs/6600413>
2. В.Д.Шорников. О природных объектах, природных ресурсах и праве собственности. Ж// Сибирский юридический вестник. №4(35) 2006. 56-63 стр.
3. В.Горбанев, И.Митрафанова. Природные ресурсы мировой экономики. Ж//Мировое и национальное хозяйство. №2 (29), 2014.
<https://mirec.mgimo.ru/2014/2014-02/prirodnye-resursy-mirovoj-ekonomiki>
4. Э.В.Алехин. Региональная экономика и управление. Учебное пособие. Пенза. 2007. 197 с.
5. Г.Г.Фетисов, В.П.Орешин. Региональная экономика и управление. Учебник. – М.: ИНФРА, 2006. 416 с.
6. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. -7-е изд.перераб. и доп.-М.: Издательство “Дело и сервис”, 2005. 25-с.
7. В.В.Berkinov, D.S.Ashurova, M.K.Abdullaev. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2010-yil. 216 bet.
8. Қ.Н.Абиркулов, А.Абдулқосимов, Ш.Хамидов. Ижтимоий экология. Ўқув қўлланма. – Т.: 2004. 112 бет.
9. А.Э.Ишмухамедов, М.Р.Рахимова, Л.А.Ишмухамедова. Минтақавий иқтисодиёт. Дарслик. – ТДИУ. 2007. 359 бет.

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir: Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Ingliz tili muharriri: Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Rus tili muharriri: Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Musahhah: Karimova Shirin Zoxid qizi
Sahifalovchi va dizaynerlar: Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2025-yil, aprel, 4-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlataro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**